

MEDENİYETLERİN ÇARPIŞMASI

Arnold J. Toynbee*
Çeviren: Hamid Uzgören

I

Bundan yüzyıllarca sonra yirminci yüzyılın ilk yarısını tetkik eden ve bu devrin faaliyet ve tecrübelerini zaman perspektifinin bazen meydana vurduğu kati ölçüler içinde görmeye çalışan müstakbel tarihçiler yaşadığımız devrin en mühim hadisesi olarak neyi seçeceklerdir? Kanaatimizce seçilecek şey harpler, ihtilaller, katliamlar, tehcirler, kıtlıklar, piyasaya arz edilen emtianın bolluğu, fiyatların düşmesi veya artması gibi gazetelerimizin serlevhalarını ve ilk planda zihinlerimizi işgal eden heyecanlı, feci veya vahim siyasi ve iktisadi hadiseler olmayıp ancak yarım yamalak farkına vardığımız ve serlevha yapmaya pek de uygun gelmeyen bir şey olacaktır. İyi serlevha yapılabilen şeyler hayat akıntısının sathına çıktıkları ve dikkat nazarımızı sathın altında kalan, derinlere gömülen daha sakın ve kolay kolay sezilip anlaşılmayan hareketlerden çekip ayırdıkları için bu kadar gözümüze çarpmaktadırlar. Fakat, tabii, neticede tarihi yapan ve heyecanlı günlük hadiseler perspektif içinde hakiki mikyaslarına çekildikleri zaman cesametleri meydana çıkan, bu dipte kalan ve yavaş hareket eden hadiselerdir.

Zihni perspektif dahi optik perspektif gibi bakan kimse ile bakılan şey arasında muayyen bir mesafe olduğu zaman mihrak noktasını bulur. Mesela Salt Lake City'den uçak ile Denver'e giderken Rocky dağlarının yakından görünüşü güzel bir manzara arz etmez. Fiilen dağların üzerinde bulunduğumuz zaman zirveler,

* Arnold Toynbee Londra Üniversitesi profesörlerinden ve İngiltere'nin en salahiyyetkar tarihçilerinden biridir. Devletlerin fevkinde medeniyet zümrelerinin dünya tarihindeki mühim rolünü ve bunların birliğe tekamülünü belirten yukarıdaki yazısı bir seri konferans vermek için davet edildiği Amerika Birleşik Devletleri'nde Bryn Mawr Koleji'ndeki açık konferansının metni olup Harper's Magazine'de neşredilmiştir.

sırtlar, dereler, yalçın kayalardan ibaret bir girinti-çıkıntı yığını görürsünüz. Ancak dağlar arkada kaldıktan sonra ovaların üzerinden uçarken geriye baktığınız zamandır ki bunlar muazzam ve muntazam bir silsile halinde gözünüze çarparlar. İşte o zaman Rocky dağlarını hakiki veçhesiyle görmüş olursunuz.

Bu misalden ilham alarak diyebilirim ki yarının tarihçileri zamanımızı bizden daha iyi bir nispet dahilinde görebileceklerdir. Acaba zamanımız hakkında verecekleri hüküm ne olacaktır?

Zannediyorum ki yarının tarihçileri yirminci yüzyılın en büyük hadisesini Garp medeniyetinin bu devirde yaşayan bütün cemiyetlere tahakküm etmesinde bulacaklardır. Bu tahakkümün fevkalade kuvvetli ve nüfuzlu olduğunu ve ne kadar müziç ve korkunç görünürse görünsün -münferiden erkeklerin, kadınların ve çocukların hareketlerine, görüşlerine, hislerine ve inançlarına mahrem bir şekilde tesir ve insan ruhunda dış maddi kuvvetlerin dokunmadığı tellere temas ederek elde ettiği bütün kimselerin hayatlarını altını üstüne getirdiğini ve içini dışına çıkardığını söyleyeceklerdir. Eminim ki daha 2047 senesi gibi pek de uzak bir devre mensup olmayan tarihçilerin zamanımız hakkında kanaati bu olacaktır.

Ya 3047 senesinin tarihçileri ne diyeceklerdir? Eğer bir asır önce yaşamış olsa idik zamanımızdan bu kadar uzak bir tarihte söylenecek sözlere ve yapılacak işlere dair kehanette bulunma gibi saçma bir düşünceden dolayı kendimi özür dileme mecburiyetinde hissederdim. Dünyanın MÖ 4004 senesinde yaratıldığına inanan kimseler için bin yüz sene pek uzun bir devir gibi görünürdü. Fakat bugün kendimi özür dileme mecburiyetinde hissetmiyorum; zira, büyük babalarımızın yaşadığı günlerden beri zaman ölçümüzde öyle bir değişiklik hasıl olmuştur ki eğer bu sahifelerde gezegenimizin tarihini bir grafik halinde göstermeye çalışacak olsam adese kullanmadan bakan bir göz bin yüz sene gibi kısa bir devreyi imkansız fark edemez.

Öyleyse 3047 yılının tarihçileri 2047 senesi tarihçilerine göre çok daha alakayı çeken müşahedelerde bulunacaklardır. Çünkü o zamanlar, bugün belki de henüz ilk fasıllarını yaşadığımız bir hadise hakkında çok daha esaslı malumat sahibi olmaları mümkündür. Kanaatimce 3047 senesi tarihçilerinin bilhassa meşgul olacağı mevzu tecavüze uğrayan medeniyetlerin mütecaviz medeniyette husule getireceği muazzam aksi tesir olacaktır. 3047 senesinde bizim ve karanlık çağları müteakiben gelen aşağı yukarı bin iki yüz senelik ecdadımızın bildiği Garp medeniyeti bugün mütemadiyen kendi alemimize çekip yutmakta olduğumuz yabancı alemlerden akıp gelen tesirlerle tanınmayacak kadar değişecektir. Bunlar Ortodoks Hristiyanlık'tan, İslamiyet'ten, Hinduizm'den ve Uzak Şark aleminden gelecek tesirlerdir.

Artık 4047 senesinde Mütecaviz Garp Medeniyeti ile bunun tecavüzüne uğrayan diğer medeniyetler arasında bugün mevcut bulunan fark o kadar mühim görünmeyecektir. Birbirini takip eden tesir ve mukabil tesirden husule gelecek olan bütün insanlık alemini kaplayan tek ve muazzam bir tecrübedir. Yani, mevzii medeniyet gruplarının diğer medeniyet gruplarıyla çarpışması neticesi parçalanması

ve sonra da bu parçalardan yeni bir müşterek hayatın doğması. 4047 senesi tarihçileri yirminci asrın ikinci yarısında Garp medeniyetinin bütün muasır medeniyetleri tesiri altına almasını insanlık aleminin bir tek sosyete halinde birleşmesi yolunda ilk adım olduğu için o devrin en mühim hadisesi addedeceklerdir. Onların devrinde insanlık aleminin birliği belki de beşer hayatının en esaslı şartlarından biri -tabiat nizamının bir parçası- olarak kabul edilecek ve medeniyetin ilk kurucularının aşağı yukarı ilk altı bin sene zarfında mahalli görüşlerin dışına çıkmamaları onlarca anlaşılması oldukça müşkül bir mesele gibi görülecektir. Hudutların en uzak yeri hükümet merkezinden insan yürüyüşü ile bir günlük mesafede bulunan şu Atinalılar ve nerdeyse aynı devirde yaşayan ve memleketleri üzerinden bir denizden öteki denize kadar uçak ile on altı saatte uçulabilen şu Amerikalılar nasıl olur da küçücük yurtlarını sanki bütün kainatmış gibi görürlerdi?

Ya 5047 senesi tarihçileri? 5047 senesi tarihçileri zannediyorum ki insanlık aleminin bu sosyal birleşmesinin ehemmiyetinin teknik sahada, iktisadi sahada, harp ve siyaset sahasında değil, fakat din sahasında bulunduğunu söyleyeceklerdir.

II

Devrimizin tarihinin birkaç bin sene sonra yaşayan kimselere nasıl görüneceği hususunda kehanette bulunma cesaretini niçin kendimde görüyorum? Çünkü mazi hakkında hüküm verebilmek için “Medeniyetler” dediğimiz insan topluluklarının ilk meydana çıktığı zamandan bugüne kadar altı bin senelik bir devir geçmiş bulunuyor. Altı bin sene beşer nevinin, memeli hayvanların, yeryüzündeki hayatın, güneşimizin etrafındaki gezegenler zümresini, güneşin kendisinin ve güneşin haricinde kaldığı yıldız kümesinin yaşıyla mukayese edilirse devede kulak kabilinde kalır. Buna rağmen şimdilik maksadımız için bu altı bin sene -kısa olmasına rağmen- tetkik etmekte olduğumuz mevzua dair bize birçok misaller -muhtelif medeniyetler arasında çarpışma misalleri- temin edecektir. Misal olarak ele aldığımız bu hadiselerden bazıları karşısında biz -nasıl ki 3047 ve 4047 senesi tarihçileri yaşadığımız devir hakkında müşahedelerde bulunacaklarsa- daha şimdiden bütün safhalarına nüfuz etmek imtiyazına kavuşmuş bulunuyoruz. Bu geçmişe ait medeniyet çarpışmalarını göz önünde tutaraktır ki muasır medeniyetlerle çarpışmalarımızın ne neticeler verebileceği hususunda bazı tahminlerde bulundum.

Bizden önce yaşayan medeniyetlerden birini mesela Greko-Romen medeniyetini ele alınız ve bugün fark edebildiğiniz oldukça uzak bir perspektif içinde gözden geçiriniz. Büyük İskender’in ve Romalıların fütuhâtı neticesi Greko-Romen medeniyeti eski dünyanın pek mühim bir kısmına yayıldı. Hindistan’a, Britanya Adaları’na, hatta Çin’e ve İskandinavya’ya kadar uzandı. Tesiri altında kalmayan medeniyetler yalnız Meksika ve Peru medeniyetleri olduğuna göre, bu yayılma hareketi vüsat ve ehemmiyet bakımından bizim Garp medeniyetimizin yayılmasına benzetilebilir. Milattan evvel son dört asır zarfında Greko-Romen dünyasının tari-

hine baktığımız zaman bugün ortada kalan şeyin bu muazzam yayılma ve nüfuz etme hareketi olduğunu görürüz. Bu asırlar zarfında Greko-Romen tarihi sathında çalkalanan ve o zamanlar yaşayan, çalışıp didinen kimselerin dikkat nazarlarını o kadar üstüne çeken harpler, ihtilaller ve iktisadi krizler Küçük Asya'yı, Suriye'yi, Mısır'ı, Babilonya'yı, Hindistan'ı, Çin'i istila eden büyük Yunan kültür dalgası ile mukayese edildikleri zaman bugün hemen hemen hiçbir mana ifade etmezler.

Fakat bugün Greko-Romen medeniyetinin bütün bu diğer medeniyetlere nüfuz etmesine neden bu kadar ehemmiyet veriyoruz? Sözkonusu medeniyetlerin Greko-Romen dünyasına mukabil taarruzda bulunmalarından dolayı. Bu mukabil taarruz dahi kısmen Greko-Romen taarruzuyla aynı şekilde vuku bulmuştur, yani silah kuvvetiyle. Fakat Filistin'de Yunan ve Roma emperyalizmine silah kuvvetiyle karşı koymaya çalışan Musevilerin ümitsiz, cesurane gayretleriyle; Fırat'ın şark kıyılarında Partlıların ve Sasani sülalesinin idaresi altında yaşayan İranlı haleflerinin muvaffakiyetle neticelenen mukabil taarruzlarıyla; veya milattan sonra yedinci asırda Orta Şarkı Büyük İskender'in bin sene evvel buraları istila etmeye muvaffak olduğu kadar kısa bir müddet zarfında Greko-Romen tahakkümünden kurtarmaya muvaffak olan ilk Müslüman Arapların insanı heyecana düşüren zaferleriyle bugün fazla alakadar değiliz.

Ancak bunların haricinde cebir kullanmayan manevi bir mukabil taarruz vardı ki kaleleri ve memleketleri değil kalpleri ve kafaları fethediyordu. Bu taarruz Greko-Romen medeniyetinin kuvvet kullanarak saldırdığı ve istila ettiği diyarlarda intişar eden dinlerin misyonerleri tarafından başarılmakta idi. Bu misyonerlerden en büyüğü bir zamanlar Kral Büyük Antiochus'un teşebbüs edip de muvaffak olmadı bir işi başaran, yani Antakya'dan kalkarak cüretle Makedonya, Yunanistan ve Roma üzerine yürüyen Saint Paul'dur. Bu dinler Greko-Romen dünyasının yerli dinlerinden değişik bir mahiyette idiler. Greko-Romen dinlerinin ilahları hususi insan topluluklarının yerleştikleri topraklarda hüküm sürüyorlardı. Mevzii ve siyasi idiler: Athena Polias, Fortuna Praenestina, Dea Roma gibi Roma ve Yunan kalplerine ve kafalarına şiddet kullanmadan mukabil darbeyi yapan bu yeni dinlerin Allah'ları ise doğdukları mahallerin fevkine yükselmişlerdi. Bunlar Musevi, putperest, Scythialı veya Yunanlı olsun bütün insanlık alemine kurtuluş mesajları gönderen evrensel Tanrıları. Bu muazzam tarihi hadiseyi din diliyle ifade etmek gerekirse şöyle diyebiliriz: Hak olan Tek Tanrı köhne mahalli adet ve ananelerin çarpışması ve çökmesi neticesi insanların zihinlerinin açılmasını fırsat bildi. Bir an için açılan zihinleri daha evvel idrak edemeyecekleri bir kemal ve doğrulukla kendi mahiyet ve maksadı hususunda tenvir etmek için bu elem verici hadiseden istifade etti.

Bizim için bu kadar mühim olan ve iki-üç bin sene sonra dahi insanlık için ehemmiyetini muhafaza edeceğini şimdiden söyleyebileceğimiz şu iki kelimeye bakınız "Jesus Christ". İşte bu kelimeler Hıristiyanlığın meydana çıktığı Greko-Romen medeniyeti ile Suriye medeniyeti arasındaki çarpışmayı gösterirler. "Jesus"

bir Semitik fiilinin üçüncü müfret şahsıdır. “Christ” ise Yunanca bir fiilin ismi mefulü bulunmaktadır. Bu çift isim Hristiyanlığın bu iki kültürün izdivacından meydana geldiğini ispat eder.

Bugün dünyada mevcut bulunan ve teşkilatları bütün dünyayı kaplayan dört büyük dini göz önüne getiriniz: Hristiyanlık, İslamiyet, Hinduizm ve Uzak Şarkta hakim olan Budizm’in Mahayana şekli. Bunlardan her dördü dahi Greko-Romen medeniyeti ile muasır medeniyetlerin çarpışmasından husule gelmişlerdir. Hristiyanlık ve İslamiyet Suriye dünyasının Greko-Romen dünyasına karşı birbirini takip eden mukabil darbeleridir. Hristiyanlık şiddet kullanmayan, İslamiyet ise şiddet kullanan bir darbedir. Budizm’in Mahayana şekli ve Hinduizm de Hindu dünyasının aynı Greko-Romen meydan okuyuşuna karşı mülayim ve şiddetli mukabelesidir.

Bugün gözlerimizi çevirip de Greko-Romen medeniyetine inkırazından bin üç yüz sene kadar sonra baktığımız zaman bu perspektif içinde Greko-Romen dünyası tarihinde en mühim hadisenin diğer medeniyetlerle temas olduğunu görürüz. Bu temaslar ise derhal husule getirdikleri siyasi ve iktisadi neticelerden dolayı değil, uzun bir devre zarfında meydana çıkan dini tesirlerden dolayı ehemmiyetlidir. Bütün safhalarını bildiğimiz Greko-Romen misali medeniyetler arasındaki çarpışmanın zaman dahilindeki tekamülü hakkında da bize bir fikir verebilir. On beşinci ve on altıncı asırlardan itibaren Garp medeniyetinin muasırları üzerindeki nüfuzuna tekabül eden Greko-Romen dünyasının kendi devrindeki mevcut medeniyetlere tesiri milattan evvel dördüncü asırda Büyük İskender’in fütuhatıyla başladı ve miladi yedinci asırda Orta Şark’ın ilk Müslüman Araplar tarafından kurtarılmasından beş-altı asır sonra bile Orta Şark dünyası hala Yunan felsefe ve ilim eserlerini tercüme etmekle meşguldü. Greko-Romen medeniyetinin aynı devirdeki medeniyetlerle temasının tamam olması için milattan evvel dördüncü asırdan miladi on üçüncü asra kadar en aşağı bin altı yüz senelik bir devir geçmiştir.

Şimdi bu bin altı yüz senelik devrenin karşısına mukayese için modern Garp medeniyetinin muasır medeniyetlerle temasını koyalım. Denilebilir ki bu çarpışma miladi on beş ve on altıncı asırlarda Osmanlıların Garp medeniyetinin yurdu olan diyarlara akını ve Garba doğru vuku bulan büyük keşif seyahatleriyle başlanmıştır. Bu da yaşadığımız devre kadar dört buçuk asırlık bir yekûn tutar.

İsterseniz bugünün insanların kalplerinin ve kafalarının daha süratle çalıştığını kabul edelim. (Buna rağmen ben şahsen insan ruhunun bu gayri şuuri kısmının fazla sürat değiştirdiğine dair bir alametin mevcudiyetine şahit olmuş değilim.) Eğer hakikaten öyle olsa bile Meksika, Peru, Ortodoks Hristiyanlık, İslamiyet ve Hinduizm dünyası ile temasımızın tarih bakımından henüz ilk safhalarını yaşadığımız meydandadır. Bunlar üzerindeki tesirlerimizi henüz yeni yeni görmeye başlıyoruz, fakat oralardan gelecek mukabil tesirlerin -ki bu mukabil tesirler şüphesiz pek dehşetli olacaktır- ancak pek cüzi bir kısmının farkına varmış bulunuyoruz.

Bu mukabil akının ilk alametlerini gören ve bunları pek müziç bulan bizim neslimizdir. Hoşumuza gitsin gitmesin bunun ehemmiyetini idrak etmiş bulunuyoruz. Bununla Rusya'daki Ortodoks Hristiyanlık hareketini kastediyorum. Bunun ehemmiyeti ve müziç olmasının sebebi arkasında maddi bir kuvvet bulunmasından ileri gelmez. Zira her şeye rağmen Ruslar henüz atom bombasına malik değildirler, fakat Garplılara esasında Garplı olmayan bir ideolojiyi aşlamaya muvaffak olmuşlardır (ki işte asıl mesele de buradadır.)

Ruslar laik bir Garp felsefesini kabul etmiş bulunuyorlar; Marksizme bir Hristiyan bidati de denebilir. Adeta Hristiyanlığın Mukaddes Kitabından koparılmış bir yaprağa bütün İncil'miş gibi kıymet verilmiştir. Ruslar işte bu garip bidati ellerine almışlar ve bunu kendilerine mal etmişlerdir. Şimdi de bunu yeniden bize aşlamaya çalışıyorlar. Bu Garba karşı mukabil akın yolunda yapılan ilk teşebbüstür. Fakat Rusya'dan komünizm şeklinde akıp gelen bu cereyan belki de sırası gelince Hindistan'ın ve Çin'in çok daha kuvvetli medeniyetleri biz Garplıların tahakkümüne karşı mukabil harekete geçtikleri zaman küçücük bir mesele imiş gibi görünebilir. Hindistan ve Çin, uzun bir müddet nazarı itibara alınırrsa Garp hayatında Rusya'nın komünizm ile husule getirmeyi ümit ettiği tesirlerden çok daha ehemmiyetli bir tesir doğurabilirler. Fakat hatta bunlara kıyasen zayıf bir milli medeniyete malik bulunan Meksika dahi aksülamel göstermeye başlamıştır. 1910 yılından beri Meksika'nın geçirmekte olduğu inkılap bizim bu memlekete on altıncı yüzyılda kabul ettirdiğimiz Garp medeniyet yaldızının silkilip atılması yolunda girilen ilk teşebbüs hareketi olarak tefsir edilebilir. Bugün Meksika'da vuku bulan hareketin yarın Cenubi Amerika'nın yerli medeniyet merkezlerinde: Peru'da, Bolivya'da, Ekvador'da ve Kolombiya'da da vuku bulması muhtemeldir.

III

Konuşmama nihayet vermeden önce şimdiye kadar bir mütearife olarak kabul ettiğim bir mesele hakkında bir-iki söz söyleyeceğim: "Medeniyet" kelimesi ile kastettiğimiz mana nedir? Bu kelimenin sarıh bir manası olduğu meydandadır. Çünkü bir tarifte bulunmadan önce dahi insan cemiyetlerini Garp medeniyeti, İslam medeniyeti, Uzak Şark medeniyeti, Hindu medeniyeti vs. diye tasnif ettiğimiz zaman bu tasnif bize bir şey bildirir. Bu isimler zihnimizde din, mimari, resim, yaşayış tarzı ve adetler şeklinde sarıh mefhumlar uyandırır. Fakat buna rağmen üstünde şimdiye kadar bu kadar durduğum bu terimden kastettiğim manayı daha iyi belirtmeye çalışmayı münasip buluyorum. Bir medeniyet dediğim zaman bundan kastettiğim manayı bildiğimi zannediyorum. Hiç olmazsa bu hususta nasıl bir kanaate vardığımdan eminim.

Bir medeniyet dediğim zaman bundan bir kimsenin kendi memleketinin, mesela Birleşik Devletler'in veya Birleşik Krallık'ın tarihine nüfuz etmek istediği zaman eriştiği tarih bahsinin en küçük ünitesini anlıyorum. Eğer Birleşik Devletler'in

tarihini kendi başına anlamaya çalışırsanız hiçbir mana çıkaramazsınız. Federal Hükümetin, Temsili Hükümetin, Demokrasinin, Endüstriyalizmin, Monogaminin, Hristiyanlığın Amerikan hayatında oynadığı rolü Birleşik Devletler'in haricine -bu devletin hudutları dışında Garbi Avrupa'ya ve Garbi Avrupalılar tarafından kurulan denizaşırı ülkelere ve mahalli menşelerinden gerilere, Colomb'un veya Cabot'nun Atlas Okyanusunu aşmasından asırlarca önce Garbi Avrupa'nın tarihine- bakmadan anlamamız imkansızdır. Fakat pratik maksatlarla Amerika tarih ve müesseselerini izah edebilmek için Garbi Avrupa'nın dışına, Şarki Avrupa'ya, İslam dünyasına ve Garbi Avrupa medeniyetinin menşelerinden gerilere, Greko-Romen medeniyetinin gerileyiş ve çöküşüne kadar gitmeye lüzum yoktur. Bu zaman ve mekan hudutları Birleşik Devletler'in, Büyük Britanya'nın, Fransa'nın veya Hollanda'nın bir parçasını teşkil ettiği sosyal hayatın bütünü, anlaşılabilir bir ünitesini vermektedir. Buna istediğiniz gibi Garp Hristiyanlığı, Garp sosyetes, Garp dünyası diyebilirsiniz. Aynı şekilde Yunanistan'dan, Sırbistan'dan veya Rusya'dan işe başlayıp bunların tarihlerini anlamak isterseniz bir Ortodoks Hristiyanlık alemine veya Bizans dünyasına erişirsiniz. Marakeş'ten veya Afganistan'dan başlayıp bunların tarihlerini anlamaya çalışırsanız vasıl olacağınız nokta İslam dünyasıdır. Bengal'den, Mysore'dan veya Rajputana'dan işe başlayınız, bir Hindu alemi ile karşılaşacaksınız. Çin'i veya Japonya'yı ele alınız, karşınızda bulacağınız bir Uzak Şark dünyasıdır.

Bir taraftan tebaası olduğumuz devletler (bilhassa bugün) tabiiyet bağlarımız hususunda bizden daha ağır ve müstebit taleplerde bulunurken, hakikat halde diğer taraftan azası olduğumuz medeniyet hayatımızda çok daha ehemmiyetli bir rol oynamaktadır. Mensup olduğumuz bu medeniyet -tarihin ekseri devirlerinde- kendi devletimizin tebaasından başka diğer devletlerin tebaasını da ihtiva eder. Kendi devletimizden daha yaşlıdır. Garp medeniyetinin aşağı yukarı bin üç yüz senelik bir maziye sahip olması karşısında İngiltere sadece bin senelik, İngiltere ve İskoçya Birleşik Krallığı iki yüz elli seneden biraz kısa ve Birleşik Devletler de yüz elli seneden pek de uzun olmayan bir tarihe maliktir. Devletlerin hayatı kısadır ve ani ölüme mahkumdurlar. Birleşik Krallık ve Birleşik Devletler tıpkı sabık muasırları Venedik Cumhuriyeti ve Avusturya Macaristan Krallığı gibi dünya haritasından silindikten sonra, sizin de benim de mensup bulunduğumuz Garp medeniyeti yüzyıllarca daha payidar olabilir.

İşte size tarihe Devletler zaviyesinden değil, Medeniyetler zaviyesinden bakmanızı ve Devletleri Medeniyetlerin koynunda parlayıp sönen, nispeten ehemmiyetsiz, muvakkat, tabii siyasi hadiseler olarak görmenizi tavsiye edişimin sebeplerinden biri de budur.